

УДК: 82.091+821.133.1.0'04*+821.111.0'04*

Сидоренко Оксана
(Запоріжжя)

Презентація гендерної тематики у французькій та англійській міській літературі пізнього Середньовіччя та Відродження

У статті здійснено порівняльний аналіз гендерної ситуації, що представлена в «низовій» літературі пізнього Середньовіччя та Відродження, зокрема в таких її жанрах, як французьке фабліо і англійські джести. Дослідження показало, що моделювання стосунків між чоловіком і жінкою в різних жанрах міської літератури значною мірою залежить від рівня засвоєння ними куртуазних кодів і моделей поведінки.

Ключові слова: *гендерна тематика, пізнє Середньовіччя, Відродження, “низова” література, фабліо, джест.*

Тематичною домінантою, що являє свою присутність у пізньосередньовічних фабліо та у ренесансних джестах, правомірно вважати так звану гендерну ситуацію, тобто стосунки між представниками чоловічої та жіночої статі. Прикметно, що у кожному зі згаданих жанрів ця тематика висвітлюється досить специфічно, і розбіжності виявляються доволі очевидними¹. На жаль, попри зростаючий інтерес сучасного літературознавства до дослідження гендерних відносин в епоху Середньовіччя та Відродження, поза увагою науковців залишається так звана міська «низова» література, жанровими різновидами якої є

¹ Див.: *Вуніт С.В.* Fragmentation and Redemption: Essays on gender and the Human Body in Medieval Religion. – NY: Zone Books, 1991. – 426 p.; *Крітцман Л.Д.* The Rhetoric of Sexuality and the Literature of the French Renaissance. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – 260 p.; *Мацфарлане А.* Marriage and Love in England 1300-1840. – NY: Basil Blackwell, 1986. – 380 p.; *Муір Е.* Ruggiero G. Sex and Gender in Historical Perspective. – Baltimore: The John Hopkins University Press, 1990. – 234 p.

французькі фаблію, англійські джести, німецькі шванки тощо. Безперечно, загальну характеристику міжстатевих відносин, представлених у таких творах, можна зустріти в працях тих науковців, що вивчали зразки подібної літературної продукції, зокрема, в роботах М.Бахтіна, В.Динник, А.Михайлова, М.Шенк, Б.Д'Анджело та ін. Проте дослідження цієї проблематики ще ніколи не здійснювалося крізь призму порівняльних студій. А це, як думається, дозволяє виявити не лише національні критерії оцінки міжстатевих відносин, але й дає можливість прослідкувати зміни у трактуванні гендерного питання у діахронному вимірі. Дана стаття є першим кроком на шляху до ґрунтовного вивчення зазначеної проблеми у компаративістичній площині.

Для французьких фаблію характерним є домінування двох основних типів мотивів, орієнтованих на художню розробку гендерної тематики, – куртуазних та соціально-побутові.

Куртуазні мотиви яскраво представлені, приміром, у фаблію “Про трьох рицарів та сорочку”, “Про сірого в яблуках коня” та “Про те, як паж Гільом отримав сокола”. У кожній із цих оповідок сюжет сконцентрований навколо любовної колізії, в якій задіяні прекрасна дама та закоханий у неї юнак, що своїми чеснотами заслуговує на її прихильність.

У першій історії розгортається досить напружена, майже драматична колізія, яка гіпотетично може претендувати на те, щоб стати сюжетною основою героїчної поеми або епізодом рицарського роману. Знатна заміжня дама пропонує трьом закоханим у неї рицарям, вийти на турнір в одній сорочці, щоб продемонструвати щирість і силу своїх почуттів. Лише один, найбідніший із рицарів, погоджується на пропозицію дами, і саме він перемагає в турнірі. Тепер на черзі випробування для самої дами, яка має в присутності знатних гостей з'явитися у тій же сорочці, що була на бідному рицарі під час турніру. І героїня виявляється гідною свого рицаря. Навіть її чоловік, котрому

II. Свіжий погляд на давні тексти

бракує воїнського хисту, попри образу і гнів змушений зрештою визнати шляхетність вчинку своєї дружини². Отже, як бачимо, у даному фаблію є ключовий сюжетоутворюючий елемент – вдало презентована рицарем ситуація, але форма художньої репрезентації цього елемента є типовою не для фаблію, як жанру комічної літератури, а для “високих” жанрів куртуазного спрямування (лірики труверів і трубадурів, рицарського роману, героїчної епічної поеми).

Аналогічною є й ситуація, представлена у фаблію “Про те, як паж Гільом отримав сокола”. Герой цієї історії – закоханий паж – добивається взаємності дружини свого сюзерена-рицаря завдяки власній настирливості та винахідливості дами серця. Будучи послідовним у своєму бажанні домогтися кохання знатної дами, паж Гільом на відмову господині реагує голодуванням і доводить себе до критичного стану. Навіть вимоги сюзерена дати пояснення дивній хворобі свого пажа і спроби жінки за допомогою натяків розкрити чоловікові справжню причину поведінки закоханого не лякають Гільома, одержимого бажанням оволодіти своєю коханою. Скорена силою почуттів підданого, жертовністю його кохання, дама в останній момент вирішує виявити прихильність до нещасного юнака. Чоловікові ж дивний стан пажа вона пояснює бажанням останнього отримати в подарунок сокола, із яким рицар завжди виїздив на полювання. Щоб повернути пажа до життя, благородний рицар віддає йому свого сокола, а разом із тим, сам того не відаючи, уможлиблює інтимні стосунки своєї дружини та пажа³.

У цьому фаблію розв’язка конфлікту в любовному трикутнику (рицар, його паж, прекрасна дама) відбувається завдяки послідовній і, до певної міри, пародійній репрезентації трьох психологічних характеристик, які і є іманентними рисами типових для куртуазної літератури персонажів. Рицар є шляхетним, благородним і

² Фаблію. Старофранцузские новеллы / Пер. с старофранцузского С.Вышеславцевой и В.Дынник. – М.: Художественная литература, 1971. – С.55-68.

³ Там само. – С. 129-152.

справедливим. Дама є справжньою шанувальницею тих чеснот, які культивував куртуазний кодекс. Паж є взірцевим закоханим, ладним померти заради досягнення своєї мети (насолоди від фізичної близькості з прекрасною дамою). Проте рольові функції подані у фаблію таким чином, що створюють комічний ефект: благородство рицаря подається у пародійному ключі і обертається до нього очевидним для читачів моральним збитком, прагнення прекрасної дами відповідати канонам куртуазності стимулює її винахідливість і створює майже шахрайську розв'язку.

В оповідці “Про сірого в яблуках коня” і власне рицарська стихія, і стихія фаблію підпорядковані суто казковому мотиву: справедлива розв'язка (щасливий шлюб юних закоханих – бідного рицаря і доньки багатого феодала) стає можливою завдяки випадку. Кінь, якого бідний рицар погодився позичити для весілля коханої дівчини та багатого нареченого (його власного дядька), привозить сонну наречену до оселі свого господаря⁴. Куртуазність цієї оповідки є лише формальною, оскільки вона фіксується не на рівні культурних кодів, як у перших двох проаналізованих фаблію, а лише на рівні соціально-станової ідентифікації персонажів.

Формальною є й куртуазність деяких інших фаблію, що висвітлюють гендерну ситуацію (“Про бабу, яка змастила рицареві руку”, “Про вілана-лікаря”). В обох цих творах авторські симпатії виявляються на боці жінок і жодною мірою не залежать від станової приналежності: у першому творі проста селянка одержує перемогу над рицарем, а в другому – рицарська донька “виховує” чоловіка-селяка. Комічний ефект у фаблію “Про бабу, яка змастила рицареві руку” створюється внаслідок буквального виконання метафоричної фрази, сказаної рицарем. Зрозумівши прямо вислів “помастити руку”, бідна жінка бере вдома шмат сала і, тихенько підкравшись до рицаря-судді, дослівно виконує

⁴ Там само. – С.81-128.

II. Свіжий погляд на давні тексти

його “прохання”⁵. Соціально-побутовий мотив – критика суддівського користолюбства – репрезентується у типовій для фабліо формі. Прикметно, що таких сюжетних алгоритмів, в основі яких лежить буквально розуміння слів, можна віднайти багато у «низовій» літературі пізнього Середньовіччя та Відродження.

Якщо у фабліо “Про бабу, яка змастила рицареві руку” комізм виникає спонтанно чи то внаслідок недолугості баби, чи то внаслідок її надмірної запобігливості, то у фабліо “Про вілана-лікаря” джерелом сміхового ефекту є свідомо активність героїні. У цьому творі розповідається про ревнивого вілана, котрому за дружину дісталася донька збіднілого рицаря. Героїня вирішує провчити чоловіка, аби позбутися безпідставних звинувачень та незаслужених побоїв, вказавши на нього королівським посланцям як на неперевершеного лікаря. Щоб вілан зміг відчутти на власній шкірі незаслужені побиття, дружина “відкриває” секрет його лікарського таланту: примусити “лікаря” працювати можна лише надавши йому добрячих тумаків. Першим лікарським обов’язком вілана було вилікувати хвору королівську дочку, в горлі якої застрягла кістка. Після щедрих ударів, герой знаходить ”рецепт” від хвороби і, примусивши сміятися королівну, позбавляє її недуги. Згодом неборака виліковує за наказом короля ще “з півсотні хворих і недужих, калік, горбатих і сліпих”⁶, котрих було запрошено до короля на бенкет. Повернувшись після лікарської практики додому, він починає нове життя і вже ніколи не ображає свою шляхетну і розумну дружину.

Прикметно, що донька збіднілого рицаря отримує бажаний ефект (позбавляється рукоприкладства з боку малоосвіченого багатого чоловіка) виключно завдяки власному розумові та дотепності. У цьому фабліо знаходить яскраве і переконливе художнє висвітлення апологетика людської винахідливості та кмітливості, що згодом стане

⁵ Там само. – С.295-297.

⁶ Там само. – С.285.

лейтмотивом ренесансних жанрових модифікацій комічної літератури.

Присутність куртуазності як своєрідного топосу у жанровому просторі фаблію може бути пояснена хронологічно-географічними параметрами, в межах яких відбувається народження та історичне життя жанру. Відносна нерозмежованість в епоху Середньовіччя двох літературних потоків, а саме літератури елітарної, для якої було характерним, зокрема, зображення рицарства, та народної, з її прагненням до “низової” тематики, призводила до активної взаємодії двох зазначених потоків на рівні систем образів, сюжетних кліше та алгоритмів тощо. Народна “низова” література ще не виокремилася в самостійну, однак її поетика вже чітко вимальовується в тісному конгломераті з куртуазною поетикою. Тож не дивно, що і авторами, і читачами фаблію були, як правило, представники вищих соціальних прошарків. Саме з цих причин доволі поодинокими у французьких оповідках є теми соціальної несправедливості, станового поділу та ін.

Часте зображення рицарства та його побуту у французьких фаблію пов'язане також із тим, що функціонування даної жанрової моделі хронологічно збігається з піком рицарської культури. Рицар у фаблію не просто популярний літературний персонаж чи високий титул, на зразок англійського *sir*, насамперед – це факт повсякденної дійсності, детермінований соціокультурними чинниками. Однак, як зауважує дослідниця В.Динник, ідеологія міської літератури у фаблію все ж переважає⁷. Переможцями у життєвих перипетіях, покладених в основу даних оповідок, завжди виступають збіднілі, але чесні, благородні та хоробрі рицарі, а їхні опоненти – багаті, самовпевнені, позбавлені честі рицарі – залишаються з програшем.

⁷ Динник В. У истоков французской новеллы // Фаблио. Старофранцузские новеллы / Пер. с старофранцузского С.Вышеславцевой и В.Динник. – М.: Художественная литература, 1971. – С. 14.

II. Свіжий погляд на давні тексти

Не менш популярними, ніж куртуазні мотиви і куртуазні топоси, при художній репрезентації теми стосунків між чоловіком та жінкою є мотиви суто соціально-побутові. Як правило, при реалізації цих мотивів у фаблію розгортання сюжетних колізій відбувається завдяки активній ролі жіночого персонажа, причому жінка, як зауважує Б.Д'Анджело, "підкреслено розглядається як достойна учениця Єви, що обманує чоловіка"⁸. Так, наприклад, у численній групі середньовічних французьких комічних творів жінки зображуються як лукаві, хитрі, підступні, вони легко зраджують своїх чоловіків і за маскою благочестя займаються звідництвом ("Обере, стара звідниця", "Про жіночі коси", "Городянка із Орлеана"). Авторське ставлення до героїнь у цих фаблію виявляється доволі неоднозначним: з одного боку, їхні вчинки досить цинічні і аморальні, а з іншого – їхня кмітливість і винахідливість заслуговують на схвалення чи принаймні спроможні викликати симпатії читачів.

Однак існують і такі твори, в яких ставлення до жінки є цілком позитивним. Автори захоплюються жіночою вірністю, їх самовідданим коханням ("Кошіль розуму", "Про вілана-лікаря"). Варто наголосити, що у фаблію, де розробляється гендерна тематика, жіночі персонажі займають набагато дієвішу позицію, аніж чоловіки. Наприклад, у фаблію "Про Аристотеля" цар Олександр, сильний і мудрий правитель, полководець, який підкорив мало не півсвіту, виявляється безсилим відстояти своє кохання перед Аристотелем, своїм учителем. А от його кохана дівчина з легкістю переконує Аристотеля відступитися від спроб спонукати царя зректися любові, змусивши вчителя, так би мовити, на власній шкурі відчути силу кохання⁹.

Що стосується тих фаблію, де відчувається амбівалентне ставлення до жіночих персонажів, то в них

⁸ Д'Анджело Б. Пародия в средневековой романской литературе (1250-1350). – М.: ОГИ, 2003. – С.53.

⁹ Фаблію. Старофранцузские новеллы... Цит. вид. – С. 23-45.

героїні не лише домагаються бажаного (зраджують чоловіка), але й хитрістю примушують своїх чоловіків реальний хід подій сприймати за сон (“Про рицаря в ясно-червоному вбранні”) або тимчасове потьмарення розуму (“Про жіночі коси”).

На думку М.Бахтіна, таке двояке трактування образу жінки у французьких фаблію пояснюється домінуванням у народній культурі того часу так званої ”галльської традиції”. Згідно з середньовічними уявленнями, жінка вважалася вмістилищем усього гріховного та асоціювалася зі злом, оскільки своєю звабницькою зовнішністю доводила до гріха і чоловіків. Однак поряд із цим образ жінки і захоплював, особливо будучи ”поданий у плані амбівалентного сміху, одночасно і насмішкувато-знищуючого і радісно-стверджуючого”¹⁰. Крім цього слід також враховувати, пам’ятаючи про зв’язок фаблію з куртуазною літературою, і куртуазний кодекс, який не тільки передбачав правила поведінки з жінкою, але й надавав певні права і свободи самій жінці¹¹. Саме тому, вочевидь, жіночі персонажі у фаблію й виявляються здебільшого позитивними.

Стосовно розробки гендерної тематики в англійських джестах необхідно зазначити, що тут зустрічаємо як непоодинокі випадки подібності в інтерпретації магістральних сюжетів, так і деякі досить самобутні мотиви, відсутні у фабульному фонді фаблію. Ситуація стосунків між представниками жіночої та чоловічої статі у жанровому просторі джесту постає у трьох основних модифікаціях: чоловік-рогоносець і винахідлива дружина, яка завжди спроможна вийти сухою із води; недолугий чоловік і хитромудра жінка, яка знаходить надійний спосіб реалізації своїх планів; жінка-господиня і чоловік, який потрапляє у певну залежність від неї (слуга, гість, постоялець та ін.) і стає

¹⁰ Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Художественная литература, 1965. – 526 с.

¹¹ Детальніше про це див.: Дюби Ж. Куртуазная любовь и перемены в положении женщин во Франции XII в. // Одиссей. Человек в истории. Личность и общество. 1990. – М.: Наука, 1990. – С. 90-96.

II. Свіжий погляд на давні тексти

об'єктом її крутійства. Як бачимо, куртуазні топоси і коди, що посідали важливе місце у художньому світі середньовічних фабліо, взагалі відсутні у тій картині світу, що вибудовується в англійських ренесансних джестах.

Перша модифікація, що представляє різноманітні випадки подружньої зради, як реальної, так і бажаної чи гіпотетичної, доволі часто зустрічається у відомих джестових збірках “Сто веселих історій” і “Торбина новин”. До речі, в цих англійських оповідках, як і у фабліо, провідним персонажем, організатором і переможцем більшості сюжетних колізій є жінка.

Показовими у цьому сенсі є оповідки 3 та 58 зі збірки “Сто веселих історій”, героїні яких активно відстоюють свої права у сімейних конфліктах і завдяки гострому розуму (оповідка 58) чи винахідливості (оповідка 3) здобувають перемогу над чоловіками. Аналогічним виявляється і пафос історії 3 із “Торбини новин”, де йдеться про те, як молода дружина зраджує старому чоловікові з юним слугою. Меткий розум, настирливість і хитрість молодички допомагають їй не тільки задовольнити свої бажання, але й переконати наївного чоловіка у власній вірності та у відданості їхнього слуги. При цьому винахідливість молодої жінки не викликає осуду з боку автора або читачів.

Утім, симпатії авторів англійських джестів не завжди бувають на боці “винахідливих зрадниць”. Так, приміром, джест 11 зі збірки “Сто веселих історій”, висміюючи жіночу невірність, розповідає про те, як до жінки, що ревно молиться біля гробу померлого чоловіка, підходить молодик та нашіптує їй непристойності, а вона спокійнісінько зауважує: “Я вже не сама, бо ще вчора сказала “так” іншому чоловікові”¹². Близьким є й імпліцитний осуд героїні-зрадниці в 10-й оповідці згаданої збірки. Йдучи за гробом свого четвертого чоловіка, вдова невтішно ридає, тож один із родичів намагається її розрадити. Та вона пояснює йому,

¹² A Hundred Merry Tales // Merry Tales by Master Skelton and Other Jestbooks of the Fifteenth and Sixteenth Centuries. ed. by P.M.Zall. – Lincoln: Univ. of Nebraska Press, 1963. – P. 74.

що глибина її страждань зумовлена не втратою чоловіка, а тим, що цього разу, на відміну від трьох попередніх випадків, після похорону вдома її не чекає наступний претендент на руку.

У збірці “Сто веселих історій” зустрічаємо й ряд джестів, у яких гендерна тематика не пов’язана з мотивами зради чи тілесного задоволення, а сюжет вибудовується на словесній перепалці між чоловіком та дружиною. У деяких історіях задіяні мотиви фліртування і обмін натяками (наприклад, оповідки 23 і 58) або ж зображується якийсь епізод сімейного життя, у якому комічна стихія створюється внаслідок дотепності чи вдалого виверту жінки. Так, героїня 66-го джесту знаходить вдалий спосіб перевиховання чоловіка-самодура, котрий примушував її виконувати абсурдні накази¹³. Гострий розум стає у пригоді й героїні 46-ї історії. Дружина лондонського купця підозрює вагітну служницю в тому, що вона спокусила свого хазяїна, та вимагає від неї зізнання. Втім, дотепна служниця, вступивши у словесну перепалку зі своєю господинею, остаточно збиває ту з пантелику такими словами: “Чому це я не можу мати дитину без чоловіка, якщо курка і та здатна відкладати яйця без допомоги півня”¹⁴.

Щодо третьої модифікації гендерної тематики (жінка-господиня і чоловік, який потрапляє у певну залежність від неї), то тут частіше переможцем виявляється чоловік. При цьому жінка постає або скупюю і недолугою, або сварливою і надто прискіпливою. Всі ці риси, що, по суті, провокують магістральний конфлікт джестів, подані як об’єкт критики, а отже симпатії – на боці спритних і хитрих чоловіків. Показовими у цьому сенсі є оповідки про дотепників-слуг, яким вдається провчити своїх зловредних господинь (джести 2, 15, 21 із “Торбини новин”), а також “Історія про те, як майстер Скедтон провчив хазяйку таверни, що розбавляла вино водою”.

¹³ Ibid. – P.123-124.

¹⁴ Ibid. – P.124.

II. Свіжий погляд на давні тексти

Увага до постаті жінки, а також до тих проблемно-тематичних аспектів (любовний, сімейний, інколи соціально-побутовий та ін.), у яких гендерний фактор є значимим, – спільна риса для фабліо і джестів. Однак приналежність цих жанрових модифікацій до різноякісних літературних епох певною мірою позначається на ідейно-смысловому трактуванні проблеми. Так, скажімо, для середньовічних фабліо доміантною все ж залишається укоріненість у куртуазно-аристократичній культурі, з її рицарським кодексом, культом кохання, відданості та служіння Прекрасній Дамі. Закономірно, що кульмінацією таких творів є досягнення своєрідної гармонії (у сім'ї, сюзерено-васальських стосунках, соціумі) та справедливості у вирішенні всіх проблем. При цьому, відповідно, гармонізується і сприйняття жінки та її вчинків, а також оцінка рис її характеру.

Орієнтація пізніших фабліо на міську літературу максимально наближує їх до англійських ренесансних джестів. Домінування «низової» стихії позначається і на презентації гендерної тематики. Образ жінки починає набувати практично-приземленого забарвлення: прагнення матеріальної вигоди, тимчасового задоволення, вміння виправдати себе характеризують новий тип жіночої особистості. При цьому згладжуються суттєвої відмінності між критеріями ставлення до чоловіка і жінки, головними чинниками створення позитивного образу стають демонстрація розуму, хитрості, винахідливості та оптимістичне сприйняття дійсності.